

Tapatumas ir savimonė: jungtis tarp psichologijos ir sociologijos

Santrauka

XX amžiaus pabaigoje identiteto problematika tapo viena iš pagrindinių socialinių mokslų temų, ir Lietuva čia nėra išimtis. Tačiau lietuviškoje literatūroje mažai tėra bandymų susieti sociologinius ir psichologinius požiūrius į identitetą. Pagrindinė šio straipsnio tezė: identiteto samprata yra iš esmės dinaminė sąvoka, paneigianti “individuo” ir “grupės/visuomenės” atskyrimo ir supriešinimo galimybę, tačiau kartu paneigianti ir jų sutapatinimo galimybę. Šios sampratos požiūriu psichologijos ir sociologijos aspektų atskyrimas darosi neįmanomas. Straipsnio tikslas yra pagrįsti šią tezę konstruojant junglų metateorinį modelį, kuris padėtų apibūdinti sąlyčio taškus tarp psichologinių ir sociologinių identiteto aspektų. Kartu siūlomi lietuviškieji sąvokų, susijusių su identiteto problematika, apibrėžimai.

Įvadas

Pakanka pažvelgti į socialinių mokslų šaltinių duomenų bazes (pvz., *Social Science Citation Index*, *PsychLit* ir kt.), kad įsitikintume, jog XX amžiaus antroje pusėje Eriksono (1963) apibrėžta *identiteto* sąvoka to paties amžiaus pabaigoje tapo viena iš pagrindinių socialinių mokslų sąvokų. Nėra nieko keisto – vis greitėjantys pokyčiai, vis mažėjantis pasaulis nepalaujamai aštrina esminį identiteto klausimą – “kas aš esu?”

Į lietuvių autorių darbus socialinių mokslų srityje *identiteto* sąvoka įžengė tik paskutiniajame XX a. dešimtmetyje tiesioginio vertinio – “tapatumo” – pavidalu. Psichologijoje pirmasis šią problematiką ėmė nagrinėti ilgus metus JAV dirbęs ir gyvenęs J. Pikūnas (1990, 1994; Pikūnas ir Palujanskienė, 2000), tačiau pastaraisiais metais pasirodė ir daugiau darbų šia tema (Antinienė, 1999; Vaičiulienė, 1999a, 1999b). Sociologijoje identiteto tematika yra nagrinėjama kur kas intensyviau (pvz., Mitrikas, 1995; Leonavičius, 1999;

Subačius, 1999; Trimakas, 1999, Valantiejus, 1999). Pažymėtina, kad absoliuti dauguma minėtų autorių savo darbuose nagrinėja tautinio identiteto problematiką.

O ką gi žymi sąvoka “identitetas”? Nepaisant to, kad R. Trimakui (1999: 68) yra “gana nesudėtinga apibrėžti identiteto sampratą”, aš čia išvelgiu problemą, kuri bus vienas iš pagrindinių šio straipsnio nagrinėjimo objektų. *Identiteto* sąvoka anglakalbėje socialinių mokslų literatūroje vartojama įvairiausiomis prasmėmis ir tampa nebeaišku, ar teorijos turinčios savo pavadinime žodžių junginį “Identity theory” (pvz., Stryker (1987) *Identity Theory*, Tajfel (1978) *Social Identity Theory*, Marcia (1993) *Ego Identity Theory* – ir tai toli gražu ne visos “Identity theories”) turi tarp savęs ką nors bendro. Problema yra pagilinama importuojant “identiteto” sąvoką į Lietuvą. Lietuvoje ši sąvoka kartais vartojama tiesiogiai, neverčiant; dažniausiai verčiama kaip *tapatumas*, kartais gre-

ta jos vartojama *savivokos* sąvoka. Santykiai tarp šių trijų sąvokų (“identitetas”, “tapatumas”, “savivoka”) tebėra neaiškūs. Todėl galima teigti, kad pačiai identiteto sąvokai reikia atsakymo į klausimą “kas aš esu?”; taigi ir ji susiduria su savotiška identiteto krize.

Tikslai

Pagrindinė mano tezė, kurią sieksiu pagrįsti šiame straipsnyje: identiteto samprata yra iš esmės *dinaminė* sąvoka, paneigianti “individo” ir “grupės/visuomenės” atskyrimo ir supriešinimo galimybę, tačiau drauge paneigianti ir jų sutapatavimo galimybę. Šios sampratos požiūriu psichologijos ir sociologijos aspektų atskyrimas darosi neįmanomas. Straipsnio tikslas yra pagrįsti šią tezę konstruojant junglų *metateorinį* modelį, kuris padėtų apibūdinti sąlyčio taškus tarp sociologinių ir psichologinių teorijų identiteto aspektų. Kartu bus pasiūlyti lietuviškieji sąvokų, susijusių su identiteto problematika, apibrėžimai. Savaimė suprantama, tai bus tik dar viena konstrukcija, nepaneigianti alternatyvių konstrukcijų galimybių, tačiau tikimasi, kad tokia konstrukcija čia ir dabar potencialiai gali pasiūlyti daugiau aiškumo, kuris skatintų susikalbėjimą tarp identiteto tyrinėtojų.

Sąvokų apibrėžimas

Paprastai daroma prielaida, kad identitetas sujungia tai, ką žmogus priskiria sau, laiko savu [aš] ir tai, ką žmogus nuo savęs atskiria, laiko svetimu sau [kita] (pvz., Kroger 1989). Aš suvokiamas tik tuo pagrindu, kad yra *ne-aš*, kaip ir *ne-aš* suvokiamas tuo pagrindu, kad yra *aš*.

Ką tik gimęs vaikas nesuvokia nei *aš*, nei *ne-aš*; jis tiesiog suvokia. Gyvendamas pasaulyje kūdikis kasdien susiduria su savo norų apribojimais. Tai ką kūdikis gali kontroliuoti ir pajungti savo norų pildymui sudaro jo *aš*, o tai kas lieka už

tokios kontrolės ribų tampa *ne-aš*. Šitaip kūdikis išskiria save iš aplinkos, suvokia save, t.y. atsiranda jo *savivoka*. Tačiau ši savivoka kurį laiką tebėra labai ribota laike ir erdvėje, susieta su *čia ir dabar*. Tiesą sakant, ji nedaug tesiskiria nuo gyvūnų savivokos. Laikui bėgant vaikas formuoja ir savimonę. **Savimonę** apibrėšiu kaip sąmonę apie save – prisiminimų apie save, savęs suvokimo dabar, savęs vaizdavimosi ateityje, minčių ir jausmų savo atžvilgiu visumą. Atsakydamas į tyrinėtojo klausimą “kas tu esi?”, žmogus būtent ir pateikia savo savimonės turinį. Žinoma, ne viskas, kas yra savimonėje, atsispindi tokiaime atsakyme, tačiau jame nėra nieko, ko nebūtų savimonėje. Patikslinsiu, kad sąmone aš vadinu tą patirties turinį, į kurį konkrečiu metu žmogus kreipia dėmesį. Tai reiškia, kad savimonės (sąmonės apie save) turinys yra priklausomas nuo konteksto. Skirtingomis aplinkybėmis tam pačiam žmogui pateiktas klausimas “kas tu esi?” iššauks skirtingus atsakymus. Galima bandyti ieškoti kažko stabilaus ir nuo aplinkybių nepriklausančio (kuo dažnai užsiima psichologai), tačiau taip pamirštama, kad *aš* (kuriamė bandoma ieškoti stabilių elementų) yra apibrėžiamas tik pagal santykį su *ne-aš*, todėl pokyčiai *ne-aš* sferoje suponuoja *aš* pokyčius.

A.Valantiejus (1999) teisingai susieja identiteto problematiką su pasirinkimo galimybėmis. Iš tikrųjų klausimas “kas aš esu?” gali kilti tik tada, kai esama tam tikrų alternatyvų, pasirinkimų - kuo aš galėčiau būti. Po klasikinių E.H.Eriksono (1963) veikalų apie identitetą, psichologai aktyviai ėmėsi tyrinėti psichologinius procesus, kurių dėka individas aktyviai bando suderinti visuomenės jam siūlomas tapatybes su savo turima savimone. Psichologas J.E. Marcia (1966) išplėtė E.H.Eriksono teoriją ir transformavo jos teiginius į empiriškai patikrinamų teiginių rinkinį. Savo “ego identiteto teorijoje” J.E.Marcia (1966, 1980; Kroger, 1989, 1993; Marcia, Waterman, Matteson, Archer ir Orlofsky, 1993) teigia, kad paauglystė yra metas, kai žmo-

gus turi rasti savo vietą visuomenėje. Tos vietos turėtų būti ieškoma derinant savo savybes (sugebėjimus, būdo bruožus, įgūdžius ir pan.) su socialinės aplinkos teikiamomis galimybėmis ir keliamais reikalavimais. Anot Marcia, paauglystės pradžioje į klausimą “kas tu esi?” žmogus atsako arba “nežinau ir man tai nerūpi” (tokią būklę Marcia vadina “sumaištimi”), arba “aš esu tas, ką kiti teigia mane esant” (tokią būklę Marcia vadina “prisiimtu identitetu”). Tačiau vėliau paauglys susiduria su galimybėmis ir alternatyvomis, o individualistinė Vakarų visuomenė primygtinai klausia “kas TU esi?”. Tai gali pastūmėti žmogų į alternatyvų analizavimą. Šiuo atveju į klausimą “kas tu esi?” atsakoma “nežinau, pats savęs to klausiu”. Žmogus yra moratoriumo būsenoje. Anot Marcia, paauglystės išdava turėtų būti asmens susivokimas, susiorientavimas galimybių erdvėje, iš esamų alternatyvų padarant save perteikiančius pasirinkimus. Šioje paradigmoje daroma prielaida, kad yra tam tikra individuali kiekvieno žmogaus esmė, kurią tas žmogus turi atrasti ir įsisąmoninti (Kroger, 1993). Atradęs ir įsisąmoninęs tokią prigimtine (anot šio požiūrio) savo esmę, žmogus turėtų suderinti ją su socialinės aplinkos teikiamomis galimybėmis ją perteikti siekiant atitikti tos socialinės aplinkos keliamus reikalavimus. Žvelgiant konstruktyviu požiūriu, žmogus, siekdamas būti suprantamu sau ir kitiems, turi sukurti daugmaž apibrėžtą *aš* ir *kita* santykį nusakančią konstrukciją. Šios konstrukcijos dėka žmogus sau ir kitiems galėtų paaiškinti “ką, kaip ir kodėl aš veikiu”.

Tačiau toks aktyvus konstravimas gali vykti tik aplinkybėse, kur yra pasirinkimo galimybės. Nesant pasirinkimo galimybių “aš esu tas, ką kiti teigia mane esant”. Šiuo atveju mano savimonės turinį beveik visiškai nulemia konkreti, mane supanti, socialinė aplinka, čia yra didelis panašumas tarp mano savimonės ir mano tapatumo. Čia **tapatumu** vadinu išoriškai stebimų žmogaus aspektų visumą, kuriuos kiti vartoja žmogaus apibū-

dinimui. Šie išoriškai stebimi aspektai kitų žmonių yra pasitelkiami grupuojant žmogų pagal vienas ar kitas socialines kategorijas, t.y. tapatinant jį su viena ar kita žmonių grupe.

Kuo daugiau pasirinkimo galimybių, tuo tapatumo ir savimonės turiniai darosi mažiau panašūs. Ir atvirkščiai, kuo mažiau pasirinkimo galimybių, tuo jie darosi panašesni. K.Jenkinsas (1996) pastebi, kad priskirtinis tapatumas nebūtinai sutampa su savimone. Kuo daugiau aplinka siūlo tapatumo alternatyvų, tuo didesnė tokio nesutapimo galimybė, ypač kai konkrečios grupės peršamas tapatumas dėl kokių nors priežasčių yra nepatrauklus. K.Jenkinsas toliau pažymi, kad net jei priskiriamas tapatumas ir sutampa su savimonės turiniu nominaliai, t.y. pagal savo pavadinimą, nebūtinai yra sutapimas pagal tam pavadinimui suteikiamą prasmę. Taigi kuo įvairesnė yra socialinė aplinka ir kuo daugiau ir įvairesnių tos pačios sąvokos (pvz., *moters*) konstrukcijos variantų ji siūlo, tuo mažesnė būtinybė yra sutapti konkrečios grupės peršamam tapatumui ir žmogaus savimonės turinui.

Tačiau bet kuriuo atveju tapatumas ir savimonė niekada visiškai neatsiskiria ir niekada visiškai nesutapatėja. Net jeigu jokia *konkrete* socialinė aplinka neturi įtakos monopolio konkretaus žmogaus savimonei, tačiau vis dėlto savimonėje mažai tėra turinio, kuris nebūtų gautas iš *kokios nors* socialinės aplinkos. Kita vertus, net jei ir nėra jokio pasirinkimo, dėl bendravimo netobulumo ir žmogaus sąmonės refleksyvumo net ir visiškai vientisa socialinė aplinka nėra pajėgi sukurti jos peršamam tapatumui identiškos savimonės.

Savimonė

Pats būdamas psichologas, aš labiau domiuosi savimone ir jos turiniu. Nepaisant to, kad savimonė yra lyg ir individo savybė (bent jau psichologiniu požiūriu), jos turinį didžiąja dalimi užpildo socialinė aplinka. **Socialine savimone** va-

dinsiu tą žmogaus savimonės dalį, kurią sudaro jo(s) žinojimas apie savo narystę įvairiose socialinėse grupėse bei jausmai tokios narystės atžvilgiu (Tajfel 1978). Šis platus apibrėžimas apima daugumos darbų, nagrinėjančių identiteto problematiką, tyrinėjimo objektus – tautinę savimonę, giminės (*gender*) savimonę, profesinę savimonę ir pan.

Kai kurie autoriai (pvz., Duveen ir Lloyd 1986) teigia, kad socialinę savimonę sudaro tam tikri pastovūs elementai. Kandidatai į tokius elementus paprastai būna priklausomybė plačioms socialinėms kategorijoms, pagal kurias visuomenėje pasiskirsto galia. Tokių kategorijų pavyzdžiai gali būti amžius, lytis, rasė/tautybė, socialinė kilmė ir pan. Kartais teigiama, kad socialinės savimonės elementai suformuoja hierarchinę struktūrą (pvz., Stryker 1987).

Mano tezė: savimonė (apskritai) ir socialinė savimonė (konkrečiai) neturi jokių *būtinų* elementų ir jokios būtinios struktūros. Savimonę aš suvokiu kaip *laisvai plevenančių* (Valantiejus 1999) elementų visumą. Tokie elementai *gali* būti organizuoti į vienokias ar kitokias struktūras (hierarchines arba ne), jei tokia organizacija yra reikalinga tam, kad žmogus būtų socialinės aplinkos suprstas. Drįsčiau teigti, kad žmogaus gyvenimas įgyja prasmę tik tada, kai jis yra suprantamas kokioje nors socialinėje aplinkoje.

Joks konkretus elementas (tautinė savimonė, komandos sirgalius savimonė ar pan.) nėra būtinai savimonės elementas. Sąmonės (kartu ir savimonės) turinį sudaro tai, kas konkrečiu metu traukia dėmesį, t.y. kinta. Taigi *žmogaus savimonės turinį sudaro tie žmogaus patirties aspektai, kurie yra susiję su žmogaus poreikiams svarbiais pokyčiais*. Tokie pokyčiai gali vykti dėl keleto veiksnių:

a) fizinės aplinkos veiksnių, įskaitant jos natūralius ir antropogeninės veiklos sukurtus aspektus;

b) technologinių veiksnių – žmogaus galių

išplėtimo už biologinių ribų;

c) socialinių veiksnių – socialinės aplinkos, kurioje gyvena žmogus;

d) biologinių veiksnių – biologinės žmogaus duotybės, jo kūno;

e) psichologinių veiksnių – žmogaus psichinių procesų, jo savimonės; savimonė yra pajėgi keisti pati save.

Manyčiau, kad šių veiksnių visuma gali būti nagrinėjama kaip nuo pusiausvyros būsenos nutolusi sistema (Ward 1995). Tai rodo, kad visi šie veiksniai yra tarpusavyje susiję ir pokyčiai viename iš jų gali lemti pokyčius viename, keliuose ar visuose kituose. Tuo pačiu metu kiekvienas veiksnys pasižymi inertiškumu, t.y. pokyčiams jame išjudinti reikalinga tam tikra minimali “jėga”. Veiksnių sąveika nėra tiesinė – kartais maži pradiniai pokyčiai viename iš veiksnių gali lemti didelius pokyčius visuose kituose, o kartais santykiškai dideli pokyčiai gali neturėti beveik jokių padarinių.

Kiekvienam iš veiksnių esant pastoviam ir nekintančiam, jis sąmonėje (ir savimonėje) nėra atspindimas, nepaisant to, kad jo svarba žmogui gali būti ir akivaizdžiai stebima. Tačiau jei jame įvyksta žmogaus poreikiams svarbių pokyčių, jis tampa atspindimu žmogaus savimonėje. Kuo svarbesni žmogaus poreikiams vykstantys pokyčiai, tuo svarbesnę vietą savimonėje užims konkretus veiksnys.

Toks teorinis aiškinimas leidžia daryti tam tikras praktines prognozes. Pavyzdžiui, nepaisant to, kiek svarbi socialinių mokslų tyrinėtojams atrodytų tam tikra savimonės kategorija (pvz., tautinė savimonė), ji neatsispindės žmogaus savimonėje tol, kol netaps svarbi jo interesams. Mano lietuvių nepasiekęs mano sąmonės lygmens tol, kol ji nepradės man kelti pavojaus arba nesuteiks galimybės priėti prie papildomų išteklių. Todėl neuostabu, kad 1991 m. sausio mėnesį visi mes buvome “labai lietuviai”, tuo tarpu drįsčiau spėti, kad šiandien padarius apklausą, į klausimą “kas tu esi?” nedaug informantų spontaniškai atsakytų nurody-

dami tautybės kategoriją.

Savimonės pokyčiai gali lemti elgesio pokyčius. Greta tiesioginių atsakymų į klausimą “kas tu esi?”, kuriuose pasirodo klausimo konteksto nulemti savimonės turiniai, elgesys yra rodiklis, pagal kurį žmogui kiti priskiria vienokį ar kitokį tapatumą. Toks priskiriamas tapatumas gali sutapti su savimone, tačiau gali ir nesutapti. Pagal elgesį žmogui kitų asmenų priskiriamas tapatumas bent jau nominaliai sutampa su žmogaus savimone tada, kai 1) elgesys yra naujas, motyvuojamas neseniai žmogaus aplinkoje įvykusių jo poreikiams svarbių pokyčių; 2) elgesys yra motyvuojamas pastoviai žmogaus poreikių tenkinimui *neigiamą* įtaką darančios savimonės/tapatumo kategorijos (pvz., narystė diskriminuojamoje grupėje (Deschamps 1982)); 3) žmogus suvokia, kad konkrečiam elgesiui yra alternatyvų, tačiau dėl kurių nors priežasčių tęsia pasirinktą elgesio kryptį.

Analogiškai sutapimo tarp kitų daromo tapatinimo ir žmogaus savimonės gali ir nebūti, jei 1) aplinkoje pokyčiai nebevyksta ir seniai vykusių pokyčių motyvuotas elgesys *rutinizavosi*, atliekamas automatiškai, be sąmoningų pastangų, ilgainiui užmirštama, kodėl iš viso jis atliekamas; 2) elgesys yra nuolatos motyvuojamas žmogaus poreikių tenkinimui *teigiamą* įtaką darančios tapatumo kategorijos (pvz., narystė dominuojančioje grupėje – tačiau tik tada, jei ši narystė yra pastovi ir jai nekyla grėsmės); 3) kai žmogus nesuvokia konkretaus elgesio alternatyvų.

Socialinė savimonė

Gimęs kūdikis patenka į socialinių konstrukcijų erdvę. Vaikas yra kuriamas simbolinėje jo socialinės aplinkos lūkesčių erdvėje dar iki tarpsnio, kai jis gimsta ir šia prasme tampa realybe (Duvén ir Lloyd 1986). Vaikui gimus pagal savo akivaizdžius požymius (pvz., lytį) jis yra nedelsiant tapatinamas su tam tikromis socialinėmis kategorijomis. Toks tapatinimas formuoja vaiko patyri-

mą ir savimone.

Jei žmogaus socialinė aplinka būtų vienybė, jo savimonė nuo kitų jam priskiriamo tapatumo skirtųsi tik minimaliai. Tačiau šiuo metu industrinėse ir postindustrinėse visuomenėse (galbūt išskyrus žemutinius tokių visuomenių sluoksnius) žmogus atsiduria daugelyje skirtingų socialinės aplinkos kontekstų, kurie siūlo skirtingas vertybes ir elgesio alternatyvas. Esant alternatyvų įvairovei kyla klausimas, kaip ir kodėl žmogus pradedą suvokti save kaip konkrečios grupės narį, kaip ir kodėl formuoja būtent šios, o ne kitos grupės nario savimone? Grupė čia bus suprantama kaip du ar daugiau žmonių, kurie bendrauja tarpusavyje, veikia vienas kitą ir suvokia save kaip “mes” (Myers 1990).

Nagrinėdami kognityvinius socialinės savimonės formavimosi mechanizmus, J.C.Turneris, P.J.Oakes, A.S.Haslamas ir C.McGarty'is (1994) pažymi, kad žmogaus mąstymas visą laiką automatiškai grupuoja į kategorijas jį supantį pasaulį. Žmogus ir save priskiria tam tikroms kategorijoms/grupėms. J.C.Turneris teigia, kad pagrindinis vienos žmonių grupės išskyrimo pagrindas yra kitos grupės egzistavimas, t.y. grupė apibūdinama įvardijant jos skirtumus nuo kitos grupės. Kaip gi skiriamos grupės? Konkrečioje situacijoje žmogus apžvelgia jį supančius žmones ir skirsto juos į grupes pagal **metakontrasto principą** – konkrečiai grupei priskiriami žmonės, tarp kurių skirtumai yra mažesni negu jų skirtumai palyginti su kitai grupei priskirtais žmonėmis. Žmogus, aplinkinius asmenis šitaip suskirstydamas į grupes, įvertina savo panašumą su įvairių grupių nariais (savo panašumą į prototipinę grupės narį ir savo elgesio atitikimo grupės normoms laipsnį) ir priskiria save tai grupei, į kurios narius yra panašiausias. Toks grupavimas labai priklauso nuo konteksto – viename kontekste žmogus gali būti “radikalas”, o kitame – jau “liberalas”.

E.Castano ir V.Yzerbytas (neskelbti tyrimai) pažymi, kad tai, ar žmogus ims save suvokti esa-

mos grupės nariu, priklauso ir nuo to, ar šioji grupė yra pakankamai „aiškus darinys“. Grupė kaip darinys yra tuo aiškesnė, kuo aiškesnės grupės ribos ir narystės kriterijai ir kuo panašesni tarpusavyje jos nariai. Be to, kad grupė būtų „aiški“, ji neturi būti labai didelė. Grupės kaip darinio aiškumas palengvina kognityvinę kategorijų sudarymą.

Motyvacinius socialinės savimonės formavimosi pagrindus bando paaiškinti keletas teorijų. J.M.Rabbie'is ir M.Horwitzas (1988) teigia, kad žmonės linkę suvokti save esant tų grupių nariais, su kuriomis vienu ar kitu atžvilgiu suvokia turį **bendrą likimą**, bendrus interesus. Susijungimas į grupę tampa naudingas narių tikslams pasiekti. Bendro likimo, bendrų interesų suvokimas yra svarbus motyvuojantis veiksnys net jeigu tarp grupės narių ir nėra realios tarpusavio priklausomybės, t.y. atskiro grupės nario tikslų pasiekimas mažai priklauso nuo kitų grupės narių veiksmų. H.Tajfelas (1978) teigia, kad žmonės linkę suvokti save esant tų grupių nariais, kurios leidžia jiems palaikyti priimtinais teigiamą **savigarbos** lygį. Grupės narys didžiuojasi grupės pasiekimais, net jeigu pats prie jų ir neprisidėjo (pvz., „Žalgirio“ gerbėjas didžiuojasi komandos laimėta Eurolygos taure). Tačiau čia iškyla problema: kai kurie žmonės suvokia save esant neigiamai vertinamų grupių nariais ir aktyviai gina tokią savo savimonę, kuri, atrodo, savigarbos nekelia, greičiau atvirkščiai. M.B.Brewer (1991) teigia, kad žmogus turi du oponentinius poreikius: jis siekia priklausyti grupei ir drauge išskirti, būti unikalus. Anot jos, žmonės linkę suvokti save esant tų grupių nariais, kurios leidžia jiems vienu ir tuo pačiu metu patenkinti abu poreikius pasiekiant **optimalų išskirtinumą**. Geriausiai abu poreikiai patenkinami mažose grupėse su aiškiai ribota naryste.

Nors jungimosi į grupes naudingumas socialinės psichologijos literatūroje yra plačiai akcentuojamas, tačiau ignoruojama tokio naudingumo sąlyga: kad grupė dėl jos narių funkcionuotų naudingai, kiekvienas jos narys turi įnešti savo įna-

šą siekdamas grupės tikslų. Savo ruožtu grupė yra linkusi labiau palaikyti tokio žmogaus, kuris padaro teigiamą įnašą, narystę. Įnašo nedarantis narys tampa našta, o tai susiję su išstūmimo iš grupės grėsme. Taigi žmonės linkę suvokti save esant tų grupių, kuriose jie jaučiasi gali būti naudingi, padaryti teigiamą ir svarbų įnašą, nariais. Tas įnašas nebūtinai turi išsiskirti savo kokybe – jis gali būti visiškai identiškas kitų grupės narių įnašams (kaip plyta sienoje); svarbu, kad jis būtų reikalingas (kad be tos plytos negalėtų būti sienos).

Tačiau M.Horwitzo ir J.M.Rabbie, H.Tajfelo ir M.B.Brewer požiūriai turi vieną bendrą esminį trūkumą. Kalbėdami apie grupes ir jų formavimąsi visi šie autoriai sutelkia dėmesį į tai, kas vyksta žmogaus galvoje, ir ignoruoja *bendravimo* aspektą. Išskyrus dideles, pagrįstas socialinėmis kategorijomis (lyties, amžiaus, rasės ir pan.) grupes, konkreti grupė susikuria ir egzistuoja dėl tiesioginio bendravimo. Socialinėmis kategorijomis pagrįstų grupių atveju bendravimo elementas tebėra ne mažiau svarbus, tik čia tiesioginį bendravimą papildoma ir netiesioginis, pasitelkdamas įvairias tarpines priemones (pvz., žiniasklaidą). Bendravimas yra būtinas, kad galėtų vykti *bendradarbiavimas*, kurį M.Horwitzas ir J.M.Rabbie laiko esant pagrindiniu motyvu žmonėms jungiantis į grupes.

Kad būtų įmanomas bendravimas, būtinas tam tikras *bendraprasmiškumo* laipsnis. **Bendraprasmiškumu** aš vadinu būseną, kai du (ar keli) žmonės tam pačiam matomam daiktui (ar kitaip juntamam objektui) suteikia panašią ar tą pačią prasmę. Bendraprasmiškumas gali būti apibūdinamas kaip išmoktų kultūrinių prasmų sistemų bendrumo laipsnis dviems žmonėms. Objekto prasmė žmogui šiuo atveju yra suprantama kaip subjektyvus žmogaus santykis su objektu. Suprantama, bendraprasmiškumas nėra konstanta, jis priklauso nuo situacijos ir objekto. Tarp dviejų žmonių vieno objektų atžvilgiu gali būti aukštas bendraprasmiškumo laipsnis, kitų objektų atžvilgiu – mažesnis.

Objekto prasmė, mano požiūriu, apima tiek žinias apie jį (kognityvinį aspektą), tiek ir betarpišką santykio su juo išgyvenimą (emocinį aspektą). Šie du aspektai negali būti nagrinėjami atskirai vienas nuo kito. Žinios apie objektą yra “tuščios” be santykio iš gyvenimo, tačiau norėdami pasakyti kitiems apie savo santykio su objektu išgyvenimą, turime šį išgyvenimą transformuoti į socialines reprezentacijas (Moscovici 1984), t.y. įvilkti į tam tikrą žinių rūbą.

Imčiausi teigti, kad žmonės jungsis prie tų grupių, su kurių nariais turi subjektyviai pakankamą bendraprasmiškumo laipsnį sau svarbių tikslų atžvilgiu. Kad atrastų bendraprasmiškumo buvimą ir jį išlaikytų, žmonės turi bendrauti. Kita vertus, socialinės grupės gyvenime atsiranda patirčių, būdingų tik tai grupei. Joms perteikti reikia naujų bendravimo priemonių (t.y. žodyno). Vadinasi, bendravimas yra būtina bendraprasmiškumo sąlyga ir jo padarinys.

Efektyviam bendravimui reikia kompetencijos (Collier ir Thomas 1988). Kad galėtų efektyviai bendrauti, pašnekovai turi turėti sugėbėjimų (Fitzgerald 1993) perteikti ir perduoti prasmes (Eastman 1985) pagal raiškos taisykles (Collier ir Thomas 1988). Raiškos taisyklės yra ir bendros bet kuriai kalbai, ir specifinės tam tikrai grupei (Eastman 1985; Giles ir Robinson 1990). Savaiame suprantama, tas taisykles reikia žinoti (Eastman 1985; Ting-Toomey 1993).

Taigi aš piešiu tokį grupės formavimosi paveiksluką. Turėdami poreikį bendradarbiauti, žmonės jungiasi į grupes su kitais žmonėmis, su kuriais turi subjektyviai pakankamą bendraprasmiškumo laipsnį sau svarbių tikslų atžvilgiu. Bendraprasmiškumo laipsnį lemia kompetentingo bendravimo priemonių vartojimas. Konkrečiai grupei būdingos patirtys lemia bendravimo savitumą, pavyzdžiui, “grupinės kalbos” (Eastman 1985), atsiradimą. Šie bendravimo savitumai tampa grupės ribų žymekliais tiek grupės nariams, tiek ir svetimiesiems. Šie žymekliai padeda pasiekti bendraprasmiškumą su “savais”, kartu blokuodamos bendraprasmiškumo pasiekimą su “svetimais”. Sukuriamą socialinę grupės reprezentaciją, kuri palaiško narių bendraprasmiškumą, reguliuoja bendravimo formą bei turinį ir nurodo bendradarbiavimo partnerius ir konkurencinius priešininkus. Ši reprezentacija savo ruožtu formuoja grupės nario savimone.

Mano požiūriu, *bendradarbiavimo*, *bendraprasmiškumo* ir *bendravimo* sąvokos leidžia adekvačiai apibūdinti grupių formavimąsi. Šios sąvokos suformuoja aiškinamąjį ratą. Jei individai susiduria su ta pačia “išorine” problema, tai suteikia jiems bendradarbiavimo motyvaciją ir tam tikrą bendraprasmiškumo laipsnį. Jei bendradarbiavimo motyvacija yra pakankama, bus surastos bendravimo priemonės, kurios skatins bendradarbiavimą ir stiprins bendraprasmiškumą. Šitai susiformuoja grupė.

Kita vertus, jei grupės (arba individai) konkuruoja, tarp jų mažai bendraprasmiškumo ir šie skirtumai atsispindi bendraujant. Konkurencijos atveju bendravimo barjerai (pvz., grupinė kalba, slengas) grupės nariams tampa svarbiu simboliniu kapitalu “svetimųjų” atžvilgiu ir todėl yra aktyviai saugomi. Tokie bendravimo barjerai neleidžia sukurti bendraprasmiškumo, taigi nesudaro prielaidų bendradarbiavimui, o dar labiau aštrina konkurenciją.

Šis teorinis požiūris suponuoja potencialias praktines implikacijas, pirmiausia susijusias su grupių konfliktų sprendimu. Grupių konfliktas remiasi padalinimu į “mus” ir “juos” ir šių dviejų kategorijų supriešinimu. Konflikto sprendimo gairė būtų šio padalinimo panaikinimas, siekimas sukurti bendrą “mes” kategoriją. Šis fokusas nuo seno naudojamas sprendžiant vidaus politikos problemas – kai norima panaikinti vidinius prieštaravimus ieškoma išorės priešo. Tačiau vien tik pakartotinai braižant kognityvines grupavimo į kategorijas ribas problemos išspręsti neįmanoma. Pasakymas “nuo šiol visi mes būsi-

me jugoslavai” nepanaikina skirtumų tarp kroatų, serbų ir musulmonų. Reikia rasti bendrą konstruktyvaus bendradarbiavimo tikslą (skiriant jį nuo destruktivaus bendradarbiavimo kai, pavyzdžiui, randamas bendras priešas) ir intensyvinti bendravimą, kurti bendravimo priemones, pralaužiančias senųjų grupių ribas. Intensyvėjantis bendravimas stiprins bendraprasmiškumą, o šis savo ruožtu padės nutrinti ribą tarp “mes” ir “jie”.

Įdomūs spėjimai peršasi ir tautinių mažumų srityje. Čia galima prognozuoti, kad mažuma labiausiai priešins asimiliacijai ir saugos savo tautinę tapatybę/savimonę tada, kai dominuojanti kultūra skatins diskriminavimą ir smurtinę asimiliaciją. Dėl to dominuojanti kultūra mažumos yra suvokiama kaip priešiška, nuvertinanti mažumą ir jos nesuprantanti. Tokioje situacijoje mažumos narių savimonė paaštrėja, nes padidėja vidinio bendradarbiavimo poreikis ir bendraprasmiškumas. Mažumos narys savo mažumos grupę suvokia kaip vienintelę grupę, kuri gali patenkinti jo priklausomybės poreikį.

Tačiau jei dominuojanti kultūra mažumos narių nediskriminuoja, nesielgia jų atžvilgiu prie-

šiškai ir stengiasi jiems suteikti (pvz., pasitelkdama švietimą) bendravimo priemones, kurios padėtų efektyviai funkcionuoti dominuojančioje kultūroje sukuriant pakankamą benraprasmiškumą su kitais jos nariais ir patenkinant savo poreikius, mažumos narių suvokime dominuojanti kultūra imama suvokti kaip “mes”. Dominuojanti kultūra imama suvokti kaip “sava” grupė, galinti patenkinti priklausomybės poreikį, ir tapatinimasis su mažumos grupe tampa nebereikalingas. Esant tokioms sąlygoms mažuma nekonfliktiškai asimilijuojasi.

Tokiu būdu galima paaiškinti, kodėl lietuviai pergyveno visas rusifikacijos pastangas ir net galima pasiūlyti šventvagišką mintį, kad būtent dėl tų intensyvių rusifikacijos pastangų ir susiformavo lietuvių tauta. Analogiškai galima daryti prognozę apie mūsų ateitį Europos Sąjungoje. Ši grupė deklaruoja visų kultūrų vertingumą, lygias galimybes visų kultūrų atstovams, skatina vidinį bendravimą ir bendradarbiavimą. Jei šita idilija realizuosis, po penkiasdešimties metų pasakymas “aš esu lietuvis” kalbančiajam turės tokį patį reikšmingumą, kokį šiandien turi pasakymas “aš gimiau Šančiuose”. Bet čia nėra nieko blogo.

Literatūra:

- Antinienė D. (1999). Tautinė tapatybė kaip vienas iš asmens tapatumo aspektų. *Psichologija*, 20, p.41-50.
- Brewer M.B. (1991). The social self: On being the same and different at the same time. - *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17(5), 475-482.
- Castano E. & Yzerbyt V. (*neskelbti tyrimai*). We are one and I like it: The impact of intragroup entitativity on social identification.
- Collier M.J. & Thomas M. (1988). Cultural identity: an interpretive perspective. In: Y.Y.Kim & W.B. Gudykunst (Eds.). *Theories in intercultural communication*. Thousand Oaks: Sage.
- Deschamps J.C. (1982). Social identity and relations of power between groups. In: H.Tajfel (Ed.). *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge: CUP
- Duveen G. & Lloyd, B. (1986). The significance of social identities. - *British Journal of Social Psychology*, 25, 219-230.
- Eastman C.M. (1985). Establishing social identity through language use. - *Journal of Language and Social Psychology*, 4, 1-20.
- Erikson E.H. (1963). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Fitzgerald T.K. (1993). *Metaphors of identity*. New York: SUNY Press.
- Giles H. & Robinson, W.P. (1990). *Handbook of language and social psychology*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Jenkins K. (1996). *Social identity*. London: Routledge.
- Kroger J. (1989). Identity in adolescence: The balance between self and other. London: Routledge.
- Kroger J. (1993). *Discussions on ego identity*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Leonavičius V. (1999). Bendruomenės savimonės raida ir tautos sąvokos reikšmės. – *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 3(5), p.33-43.
- Marcia J.E. (1966). Development and validation of ego-identity status. - *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 551-558.
- Marcia J.E. (1980). Identity ir adolescence. In J.Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (p. 159-187). New York: Willey.
- Marcia J.E. (1993). The ego identity status approach to ego identity. In: J.E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matteson, S.L.Archer, & J.L.Orlofsky (Eds.), *Ego identity: A handbook of psychosocial research*. New York: Springer-Verlag.
- Marcia J.E., Waterman A.S., Matteson D.R., Archer S.L., & Orlofsky J.L. (1993) *Ego identity: A handbook of psychosocial research*. New York: Springer-Verlag.
- Mitrikas A.A. (1995). *Permainų metas: tapatumo ieškojimas*. Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas.
- Myers D.G. (1990). *Social psychology*. New York: McGraw-Hill
- Moscovici S. (1984). The phenomenon of social representations. In: R. Farr & S.Moscovici (Eds.). *Social Representations*. Cambridge: CUP.
- Pikūnas J. (1990). *Nuo asmens iki asmenybės*. Chicago, IL: Ateitis.
- Pikūnas J. (1994). *Asmenybės vystymasis: Kelias į savęs atradimą*. Kaunas: Vytauto Didžiojo Universitetas.
- Pikūnas J. & Palujanskienė, A. (2000). *Asmenybės vystymasis: kelias į savęs atradimą*. Kaunas: Pasaulio lietuvių kultūros, mokslo ir švietimo centras.
- Rabbie J.M. & Horwitz M. (1988). Categories versus groups as explanatory concepts in intergroup relations. - *European Journal of Social Psychology*, 18, 117-123.
- Stryker S. (1987). *Identity theory: developments and extensions*. In: K.Yardley & T. Honess (Eds.) *Self and identity: psychosocial perspectives (p.83-103)*. New York: Willey.
- Subačius P. (1999). "Vidutinio" lietuvių tapatybė: sąmoningumo prieštaros ties amžių riba. – *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 3(5), p.81-88.
- Ting-Toomey S. (1993). Communicative resourcefulness: an identity negotiation perspective. In: R.L. Wiseman & J.Koester (Eds.). *Intercultural communication competence*. Thousand Oaks: Sage.
- Tajfel H. (1978). *Differentiation Between Groups*. London: Academic Press.
- Trimakas R. (1999). Lietuvių nacionalinis identitetas: etniškumo ir konfesiškumo santykio problema tarpukario Lietuvos Respublikoje (1918-1940). – *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 3(5), p.67-80.
- Turner J.C., Oakes P.J., Haslam A.S., & McGarty C. (1994). Self and collective: Cognition and social context. - *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 454-463.
- Vaičiulienė A. (1999a). Tapatumas ir tapatumo krizė paaušlytėje. - *Psichologija*, 19, p.108-117.
- Vaičiulienė A. (1999b). Paauglio tapatumo raida tėvų skyrybas patyrusioje šeimoje. - *Psichologija*, 20, p.32-40.

Valantiejus A. (1999). Šiuolakiškas tapatumas. Istorijos ir dabarties vertinimo kriterijai. - Sociologija. Mintis ir veiksmas, 3(5), p.5-15.

Ward M. (1995). Butterflies and bifurcations: Can chaos theory contribute to our understanding of family systems? - Journal of Marriage and Family, 57, 629-638.

Įteikta 2000 11 18

Pateikta spaudai 2000 12 16

Visvaldas Legkauskas
Psichologijos katedra, VDU
Donelaičio 52, Kaunas